

פרק ד. ללא מלך וללא בית דין גדול

יד. שיטת המשטר

התורה אינה קובעת מהו המשטר המדיני הרצוי, כאשר אין מצוה למנות מלך.¹ כותב הראי"ה קוק: "... שכל זמן שלא נתגלה מלך המשיח בתנאיו המיוחדים, אין שום איסור להנהיג כח ממשלתנו באיזה צורה היותר נאותה, וכל מה שהוא יותר נראה לטובתם ולכבודם של ישראל הרי זה משובח".²

על מורי הוראה, על מומחים למדעי המדינה ועל הציבור הרחב לבחור את שיטת המשטר המבטיחה את יצירת התנאים המאפשרים את הגשמת יעודי התורה.³

- א. שמירה על המסגרת המדינית ועל יציבות השלטון⁴
- ב. שמירה על חוק וסדר ועל הבטחון האישי⁵
- ג. שמירה על בטחון הציבור, על בריאותו ועל המוסר הציבורי
- ד. טיפוח יחסי שלום ואחוה⁶
- ה. הגנה על זכויות האזרח והקצאת זכויות תביעה⁷
- ו. טיפוח יראת שמים ושמירת מצוות⁸
- ז. פיתוח התשתיות והכלכלה
- ח. קביעת מדיניות חוץ ומדיניות בטחון לאומי⁹

¹ ראה סוף סעיף ז. ברמב"ם תרומות א ב מהדורת פרנקל נזכרות כמה שיטות משטר: "ארץ ישראל האמורה בכל מקום היא הארצות שכובש אותן מלך או שופט או נביא מדעת רוב ישראל, וזהו הנקרא כיבוש רבים". אלה הן שלש שיטות השלטון שהיו בישראל, בימי המלכים, בימי השופטים ובימי משה רבינו, יהושע ושמאל. וראה השגות הרמב"ן על ספר המצוות לרמב"ם, סוף מצוות ל"ת: "שמצוה על המלך או על השופט ומי שהעם ברשותו להוציאם לצבא במלחמת רשות וכו'". על שיטת משטר נוספת ראה סעיף כב הערה 16. מדינה עשויה להתנהל כמדינה פדרלית והיא עשויה להתנהל כקונפדרציה, ראה סעיף יח ובעיקר שם הערה 21. על שיטת המשטר השונות ראה נופת צופים השער השני פרק י"ז 1 – 9 ושם פרק י"ח 1. ראוי להעיר כי באותה שיטת משטר עשויים להיות הבדלים בין מדינות שונות בכל הנוגע לחלוקת התפקידים והסמכויות, ראה סעיפים ד קמ.

² מלכי בקדש ד עמ' 4. וראה הרב חיים דוד הלוי, "דעת תורה בענינים מדיניים", תחומין ח עמ' 365 – 367. וראה סעיף א הערה 5.

³ על נוהל קבלת החלטות ראה סעיפים ד קכט קל.
⁴ ראה שו"ת מים עמוקים ב נט: "... שאם הותרה הרצועה וכל הרוצה ליטול שררה לעצמו יבא ויטול יתרבו המחלוקות ויתלקח אש המריבות והקטטות...". וראה סעיפים ג פט קצ.

⁵ ראה בראשית רבה ט יג: "אמר רבי שמעון בן לקיש הנה טוב מאד, זו מלכות שמים, והנה טוב מאד, זו מלכות הרומיים... שהיא תובעת דקיון של בריות".

⁶ ראה ספורנו על ויקרא כה לח: "... לכן ראוי שיהיה סדר המדינות בכס באופן שתוכלו כולכם לחיות זה עם זה, ותעזרו זה את זה להשלים המכוון". וראה סעיף סח הערה 19. וראה סעיף פט.

⁷ ראה סעיף צח.

⁸ ראה ספורנו בראשית ו ח: "וכן נח, אף על פי שהוכיח על המעשים המקלקלים ענין המדינות, לא הורה אותם לדעת הא-ל יתברך וללכת בדרכיו". וראה שופטים יז ה – ו. וראה סעיפים כז – לא.

- ט. הקמת שירות ציבורי וניהולו
- י. גבית מסים
- יא. הקמת מנגנוני ריסון המונעים את השתררות המנהיגים ועובדי הציבור¹⁰

כדי לנהל מדינה בחכמה וביעילות יש לפעול בדרכים הבאות

חלוקת תפקידים ברורה כותב השואל ומשיב: "כמו שברא הקב"ה באדם כוננות, שאם נהפך אחת מהן אינו יכול לחיות כמו כן ברא הקב"ה אומה זו שהוא בדמות גוף מחובר מאברים וכל אחת צריך להיות במקומו ואם מהפכין הסדר, דרך משל ממי שראוי להיות נביא עושין אותו שר או להיפך וכמדומה זה הריסות הדת, שכל אחד שיכול לעשות שירות באומה בכללות ומהפכין הסדר... והיינו משום שהקב"ה עשה לאומה הישראלית שכל אחד ישם עין על משמר תפקידתו ולא יהי' לו שני כתרים כי אחד יבלבל חברו".¹¹

מבנה היררכי ברור כותב רבינו בחיי: "ומן הידוע שכל הבוטח על שני ממונים מבני אדם או יותר על כך להוציא לפעל דבר היה בטחונו בטל".¹² כותב הקרן אורה: "... וכשהן מתנהגין על סדר המעלות הן במעמד ומצב טוב, כי ישכון כבוד עליון על הראש, ומשם יגיע ממדרגה למדרגה עד סוף, וכולם חיים וקיימים. אבל אם ח"ו איש הישר בעיניו יעשה, וכל אחד אומר אני הראש זה מהרס ח"ו כל מצבן, כמבואר בדברי זוה"ק".¹³

- מלך כותב המב"ט: "שום תשי' עליך מלך - מלך ולא שנים".¹⁴
- ראש מדינה כותב רש"י: "דבר אחד לדור ולא שני דברים לדור".¹⁵
- בית הדין הגדול אומר הספרי: "עמים הר יקראו' - מנין אתה אומר שהיו אומות ומלכים מתכנסות ובאות לפרגמטיא של ארץ ישראל והם אומרים הואיל ונצטערנו ובאנו לכאן נלך ונראה פרגמטיא של יהודים מה טיבה. ועולים לירושלים ורואים את ישראל שעובדים לאל אחד ואוכלים מאכל אחד לפי שהגויים לא אלוהו של זה אלוהו של זה ולא מאכלו של זה כמאכלו של זה והם אומרים אין יפה להדבק אלא באומה זו".¹⁶
- נשיא בראש בית הדין הגדול עומד נשיא אחד.¹⁷

⁹ ראה סעיפים רפח רצב.
¹⁰ ראה סעיפים קנ - קנה.
¹¹ דברי שאול, חידושי אגדות על חולין נו ב, דף קל א. ראה בבלי עירובין ג א: "קדרא דבי שותפי לא קרירא ולא חמימא". על הצורך בחלוקת תפקידים ראה סעיפים ו קנב.
¹² תורת חובת הלבבות שער הבטחון פרק שלישי.
¹³ קרן אורה הוריות יג ב. וראה בניהו סנהדרין קט ב ד"ה קרח שעשה קרחה בישראל.
¹⁴ שו"ת המב"ט ג ר.
¹⁵ רש"י דברים לא ז. וראה פירוש הרמב"ן על התורה במדבר כז יט בשם הספרי, הגורס: "מגיד שאין שני פרנסים לדור". וראה במדבר רבה טז כד: "על כל מדינה ומדינה שהיו המרגלים נכנסים, היה ראש המדינה ניגף או מלכה היה ניגף".
¹⁶ ספרי על דברים לג יט. וראה בבלי סנהדרין טז ב: "ואחד ממונה על כולם", ובחלק מהראשונים שם.
¹⁷ מן התורה אין תפקיד של אב בית דין אלא רק של נשיא, ראה סעיף יא הערה 26. וראה בית הבחירה למאירי מסכת אבות פתיחה: "ואחריו של שמעון הצדיק ע"ה... ולא היה לישיבתו בן זוג ומתוך כך לא נפל מחלוקת

- נביא   כותב הרמב"ן: "היה המנהג בישראל שלא יתנבא אדם בעתידות במקום נביא גדול ממנו".¹⁸
- כהן גדול   כותב הרמב"ם: "ולא יהא כהן גדול אלא אחד בכל העולם".¹⁹
- ריש גלותא   כותב רבינו אברהם בן הרמב"ם: "ולענין שני ראשי גליות בדור אחד לא עלת על דעת [אדם, דהכי קיימא לן] דבר אחד בדור ואין שני דברים בדור".²⁰
- פרנסי מדינה ועיר   פרנס אחד עומד בראש המדינה²¹ ובראש כל עיר.²²
- רב מדינה   במעשרין החליטו: "ראינו לתקן תיקון הגון שמעמד ומצב כל בני המדינה תלוי בו, וזהו שלא יהיו בני המדינה בלי רב מדינה...".²³
- בית דין   כותב הרב וויינברג, "שבדאי מחויבים אנשי העיר לכתחילה להושיב בית דין אחד שיורה הלכה אחת לכל בני עיר".²⁴
- מרא דאתרא   כותב הדברי מלכיאל: "... וגם מצד טענת הרוב שרוצים שיהי רב אחד לכל העיר הוא גם כן תיקון גדול שלא יהי פירודי דיעות בעיר... והוא מצוה רבה לאחד

בישיבתו... ואחריו היה הנשיא הממונה בדור, וראש ישיבה ר"ל אב ב"ד... ממונה על כל ענייני הנהגות הישיבות והוראות שבהם, ואז הוחל זמן המחלוקת". נראה להוסיף, שכדי למנוע מחלוקות עדיף היה להקים רשות שלטונית עצמאית העוסקת בענייני מילי דעלמא, אך מכיון שיד ישראל לא היתה תקיפה קבעו חכמי הדור שבראש בית הדין הגדול יעמדו שנים: הנשיא שיש לו סממני מלכות ואב"ד שהוא ראש הישיבה, ועוד קבעו שאב בית הדין יהיה כפוף לנשיא, ראה סעיף יא.

על חובת הציות לנשיא אומרת הגמרא ר"ה כה ב: "יפתח בדורו כשמואל בדורו". יפתח מונה כנשיא הסנהדרין למרות שבדאי לא היה גדול הדור. יש סוברים שהוא אף היה עם הארץ, ראה תנחומא בחוקותי ה, ועל נסיבות מניין ראה סעיף יח הערה 23. שמואל לעומתו היה נביא וגדול הדור. משמעות הגמרא במסכת ר"ה היא שיש לקבל את מרותו של כל מי שעומד בראש הסנהדרין, וכשם שהזקנים בדורו קבלו את מרותו יפתח כך על הזקנים בכל דור ודור לקבל את מרות הנשיא, וראה סעיף יא הערות 4 20 30.

¹⁸ פירוש הרמב"ן על התורה במדבר יא כח. וראה בבלי מגילה יד ב: "ויאשיה גופיה היכי שביק ירמיה ומשדר לגבה?" וראה בבלי סנהדרין יז א, שגם בענין נבואה יש דין מורה הלכה בפני רבו. וראה פירוש הר"ף, עין יעקב מגילה יד ב: "דלעולם במקום דיש נביאים נתנבאו גם כן נשים נביאות, ומאי דמתמה גמרא בחולדה הוא להיות נבואתה ביחוד על ישראל ועל ירושלים ובמקום ירמיה שהיה מתנבא על ישראל היכי מתנבאה חולדה על צרכן של ישראל". וראה לנתיבות ישראל ב עמ' ריג אות יא.

¹⁹ משנה עם פירוש הרמב"ם מנחות יג י. וראה רמב"ם כלי המקדש ד טו: "ואין ממנים שני כהנים גדולים כאחת". וראה שו"ת באר שבע מב; א"ת ערך איבה. וראה שאילתות דרב אחאי גאון עם פירוש העמק שאלה ל א: "כה"ג שעבר... אפילו רוצה לעסוק באיזה שררות השייך לכה"ג חוץ לבית המקדש אינו יכול".

²⁰ תשובות רבי אברהם בן הרמב"ם ד.

²¹ על ראשי מדינה בגלות ראה תקנות מדינת מעהרין ופנקס מדינת ליטא במפתחות. פשיטא שלראשי מדינה אלו לא היו סמכויות ביצוע של מלך או של ראש מדינה בימינו.

²² וראה תנחומא (בובר) שלח י. וראה ספר חסידים (מרג). קעט: "ולא ידור בעיר... שאין אחד הראש שנאמר 'בפשע ארץ רבים שריה'". וראה פנקס מדינת ליטא ועד שפ"ח לפ"ק רח: "למנות פרנס החדש בכל ג' קהילות ראשי בתי דינין... יהיה דינו ככל הנהוג בכל הקהלות אשר להם פרנס החדש". וראה את המחקר אירגוני בני המדינה באשכנז במאות הי"ז והי"ח חלק שלישי, הפרנס הראשי עמ' 127 – 156. וראה סעיף כב.

²³ תקנות מדינת מעהרין ועד גאיי ת"י לפ"ק קמה. וראה סעיף יז.

²⁴ שו"ת שרידי אש ב נו. וראה רמב"ם עבודה זרה יב יד: "ובכלל אזהרה זה שלא יהיו שני בתי דינין בעיר אחת זה נוהג כמנהג זה וזה נוהג כמנהג אחר, שדבר זה גורם למחלוקות גדולות שנאמר לא תתגודדו לא תעשו אגודות אגודות". וראה צפנת פענח על סנהדרין טז ב. וראה סעיף קלג.

את המפלגות אשר בעיר שיהי דבר אחד לדור, כי על ידי זה יוכלו לעשות תיקונים בעיר במה שנוגע לעבודת ד', כי בעיר שיש שני רבנים ידוע שאי אפשר לתקן דבר, באשר מה שזה בונה זה הורס, וגם על פי רוב מבזים זה את זה ומתחלל השם, ודי לנו שבעיתים הללו מבזים העמי ארצות את התלמידי חכמים ולמה נגרום עוד שתלמידי חכמים יבזו זה את זה".²⁵

כל פרנס אחראי לנעשה בתחומו²⁶

- מלך כותב הרב נבנצל: "תכונתו הבסיסית של המלך, היא בנכונותו ליטול את האחריות על שכמו, ולא להטילה על אחרים".²⁷
- פרנסי קהילה המדרש אומר: "... כל הימים שאדם חבר לא איכפת לו בציבור ואינו נענש עליו. נתמנה אדם בראש ונטל טלית... כל טורח הציבור עליו. אם ראה אדם מעביר בייא על חבירו או עובר עבירה ולא ממחה בידו הוא נענש עליו... אמר לו הקב"ה: אתה הכנסת עצמך לזירה, ומי שהוא מכניס עצמו לזירה או ניצוח או נוצח".²⁸

לכל פרנס סמכויות ראויות פוסק כנסת הגדולה: "לאו דוקא דינא דמלכותא דינא בדין המלך, אלא אפילו שלטון ושר בעירו".²⁹

- ראש מדינה כותב הר"ן: "... כתיב יכל איש אשר ימרה את פיק... הנה שנתנו בכאן ליהושע כח מלכות אף על פי שלא היה מלך".³⁰
- כותב הרב נתן נטע הנובר: "והפרנסים דארבע הארצות היו כמו סנהדרין בלשכת הגזית, והיה להם כח לשפוט כל ישראל שבמלכות פולין ולגזור גדר ולתקן תקנות ולענוש אדם לפי ראות עיניהם וכל הדבר הקשה יביאו אליהם ושפטו הם".³¹
- פרנסי קהילה פוסק הרב שמואל אבוהב: "והרשות נתונה לכל טובי עיר ועיר ופרנסיה, לסדר ולתקן ההסכמות הראויות לקיום ישובם ולהעניש העוברים בקנס מעות נדויים וחרמות, כאשר יראה בעינים לפי צורך השעה".³²
- במעלה הרין תקנו: "עניני מסיים ונתינות הקהל יכול הראש הקהל לעשות כל הכפיות ונגישות, הן בחרם והן בתפיסה הן על סך רב והן על סך מעט".³³
- בית דין עירוני כותב רש"י: "... ואפילו יש בית דין חשוב ממנו בשאר מקומות, אין לנו אלא בית דין של אותו מקום, דאם כן אין לדבר סוף. שאין לך בית דין חשוב שאין

²⁵ שו"ת דברי מלכאל ד פב. וראה שו"ת זכר יהוסף טו; אגרות הראיה ב תנא.
²⁶ ראה מדינאות יהודית עמ' 107 - 108. וראה סעיף נג הערה 8.
²⁷ שיחות לספר בראשית שיחה כה (עמ' רעג). וראה שיחות מוסר תשל"א מאמר ט"ו אחריות.
²⁸ שמו"ר כז ט. הבטוי בייא פירושו לשון זעקה וקובלנא, ראה רש"י בבלי יומא סט ב ד"ה בייא בייא; רש"י על התורה בראשית מג כ. וראה סעיף צה הערה 28.
²⁹ כנסת הגדולה חו"מ שסט ב"י סא. וראה סעיפים קמ קמג רחצ - שא.
³⁰ דרשות הר"ן הדרוש האחד עשר.
³¹ יון מצולה עמ' 90. על ועד שו"ם ראה מרדכי יבמות לא.
³² שו"ת דבר שמואל רמג. וראה שו"ת ראנ"ח קיא; שו"ת אבני שיש א סד; כסף הקדשים על שלחן ערוך חו"מ רלא סעיף ב. וראה חורב עמ' 448.
³³ תקנות מדינת מעהרין ועד גאיי ת"י לפ"ק רמו.

חשוב ממנו בסוף העולם. ואומר 'אל השופט אשר יהיה בימים ההם', וכל שלשה שנתמנו בית דין על ישראל, הרי הן כבית דינו של משה, לענוש נכסין, ולהיות הפקירן הפקרי".³⁴

ציות לממונים כותב המלאכת מחשבת: "כי אין ראוי למשול אלא מי שידוע... במלכותו יאזין וישמע לגדול ממנו. וראוי אם כן ליהושע אף בהיותו שר ומשיח מלך לשמוע ולעבוד למשה הגדול ממנו".³⁵

במסגרת התפקיד והסמכויות תקנות מעהרין קובעות: "כל ששה האלופים ראשי מדינה ומבוררים אין להם כח לשלוח להתשעה בוררים, המבוררים ראשי מדינה יצ"ו ומבוררים חדשים, למחות שלא יעשו לאחד מבני המדינה לראש המדינה או מבורר".³⁶ הרב חיים פאלאגיי מעיד על מנהג איזמיר: "וממוני הזמן הם מטפלים בעסקי הצבור... כל אחד ואחד בשירותו שלו לפי מה שהוא נהוג".³⁷

שיתוף פעולה בין הרשויות התורה מצווה לסייע לעושי מצוה.³⁸

בזמננו החליטו: "... הננו מקבלים ושמים עלינו לראש שר ושופט ומורה הגאון מהר"ר יוחנן יצ"ו... ובעניי הקהל יצ"ו יהיה מחויב לכל בקשת הק"ק יצ"ו או הפרנסים יצ"ו לגזור או להחריט, או להסכים על איזה ענין או תקנה, או מה שיהיה, בעסקי הקהל יצ"ו, בין ליחיד בין לרבים...".³⁹

גם כיום שיטת המשטר הרצויה היא זו המבטיחה את הגשמת יעודי התורה בצורה הטובה ביותר.⁴⁰

גם כיום מעניקה התורה לפרנסים סמכויות מלאות. פוסק הראי"ה קוק: "... שבזמן שאין מלך, כיון שמשפט המלוכה הם ג"כ מה שנוגע למצב הכללי של האומה, חוזרים אלה הזכויות של המשפטים ליד האומה בכללה. וביחוד נראה שגם כל שופט שקם בישראל דין מלך יש לו, לענין כמה משפטי המלוכה, וביחוד למה שנוגע להנהגת הכלל... כל שמנהיג את האומה דן הוא במשפטי המלוכה, שהם כלל צרכי האומה הדרושים לשעתם ולמעמד העולם".⁴¹

³⁴ ספר האורה חלק שני סימן קמא, עמ' 223. וראה רש"י בבלי חולין נב א ד"ה אא"כ עמד והלך.

³⁵ מלאכת מחשבת פנחס, דף קלט ב.

³⁶ תקנות מדינת מעהרין, ועד גאיי ת"י מו.

³⁷ משא חיים מערכת מ עח.

³⁸ ראה סעיף קעא. על חובת כל אדם מישראל לסייע לפרנסים ראה סעיף קצו.

³⁹ פנקס קהל וירונה א כז. ראה גם פנקס קהילת שנייטאך עמ' 166 יט.

⁴⁰ ראה סעיפים ד קיח – קכב קל.

⁴¹ שו"ת משפט כהן סימן קמד, עמ' שלו. החידוש בדבריו הוא שבכל עת ובכל מקום לעם יש סמכות לבחור לעצמו פרנסים שיעמדו בראשו ולתת להם את כל הסמכויות הדרושות להם לצורך שליטה יעילה. וראה שו"ת הרשב"א ה רלח: "ואף על פי שדיני התורה בטלו מן הסנהדרין, עוד לא בטלו לצורך השעה". בעקבות דבריו נ"ל שאפילו מי שסובר שמנוי בית דין בעיר בזה"ז הוא רק מדרבנן, כדי שיהיה סדר בבית ישראל, ראה סעיף כג, מודה שסמכויות של מנהיג ראוי העומד בראש העם הן מדאורייתא. פשיטא, שלפרנסים המתמנים כשאין בית דין ואין נביא יש פחות סמכויות, ראה סעיף קי הערה 20 וסעיף רצו הערה 14.

פוסק הרב הרצוג: "אין ספק לדעת, שממשלת ישראל, מלכות ישראל עצמאית בארץ ישראל, יש לה אותו הכח במדינה, שיש לשבעה טובי העיר במקומם..."⁴². הרב וולדינברג פוסק: "ומדברי הישי"ש הנ"ל בפ"י דב"ק מתבאר דאמרינן דד"ד גם בזמן שאין מלך והמדינה מונגת ע"י ממשל שרים וכדומה"⁴³.

*

מצבה הכלכלי, החברתי והבטחוני של כל מדינה תלוי במדה רבה בשיטת המשטר⁴⁴ ובארגון המנגנונים השלטוניים.⁴⁵

הצהרת העצמאות של ארצות הברית קובעת: "אנו סבורים, שאלו הן אמיתות שאין צריכות ראייה, שכל האנשים נולדו שווים, והבורא נתן להם זכויות מסוימות, שאין ניתנות לשליטה, ומחן בין השאר זכויות לחיים, לחירות ולבקשת אושר... כל צורת ממשלה המתחילה לסתור את המטרות הללו, הרי זכותו של העם הוא לשנותה או לסלקה, ולהקים שלטון חדש..."⁴⁶.

ההכרזה לכל באי עולם בדבר זכויות האדם קובעת: "כל אדם זכאי למשטר סוציאלי ובינלאומי, שבו אפשר יהיה לקיים במלואן את הזכויות והחירויות אשר נקבעה בהכרזה זו"⁴⁷. מדינות רבות קובעות בחוקתן את שיטת המשטר שיש לנקוט בה.⁴⁸

⁴² תחוקה לישראל על פי התורה ב עמ' 63. על סמכויות טובי העיר ראה סעיף כב. וראה תחוקה לישראל על פי התורה ג הצעת חוקה של ד"ר כהן עמ' 5 – 16. החוקה עוסקת בהרחבה בעקרונות השלטון, בגופי השלטון העיקריים ובתפקידי הרשויות וסמכויותיהן. מאחר והרבנים שדנו בהצעת חוקה זו לא העירו מאומה על עקרונות אלו ניתן להניח שהדברים מקובלים עליהם.

⁴³ שו"ת ציץ אליעזר טז מט. וראה שו"ת יחוה דעת ה סד. וראה סעיף לח.
⁴⁴ ראה What is Political Philosophy: עמ' 34. וראה חידוש הציונות עמ' 289: "על הממשל להצטיין בטיב מעולה. מה שדי טוב מבחינת טיב הממשל למדינות אחרות איננו מספיק למדינת ישראל, בגלל האתגרים של המשך מימוש הציונות העומדים בפניה".

⁴⁵ ראה הפדרליסט פרק יד מס' 37: "המרץ בממשל מותנה... גם בכך שהפעלתו תוטל על יד אחת יחידה". וראה הפדרליסט פרק כב מס' 70: "כל אימת ששני אנשים או יותר שותפים באיזה מפעל או יזמה... קיימת סכנה מיוחדת להתפתחות של תחרות או אף איבה אישית, כל אחת מן הסיבות האלה, ובמיוחד כולם יחד, עלולות להצמיח מחלוקות מרות ביותר". וראה הפדרליסט פרק יא מס' 23: "האמצעים צריכים לעלות בקנה אחד עם המטרה; האנשים שפעולתם אמורה להשיג מטרה כלשהי צריכים להחזיק באמצעים להשגתה". וראה שם פרק יג מס' 31 ומס' 33.

⁴⁶ חירות ומשטר מסמך 415.

⁴⁷ סעיף כח. וראה סעיפים צז – צט.

⁴⁸ ראה סעיף נו על מקומה של יעילות בחוקות השונות. על תפקידי הרשות המבצעת ראה חוקת ארצות הברית של אמריקה סעיף א; ICL חוקת שוויצריה 180 – 187 וחוקת סלובקיה 119. על תפקידי הרשות המחוקקת ראה חוקת ארצות הברית של אמריקה סעיף ב וחוקת שוויצריה 163 – 173. על אחריות שרים כלפי בית הנבחרים ראה ICL חוקת סלובקיה 116; חוקת בלגיה 101 (1) וחוקת ספרד 98 (2). על אחריות כל שר לנעשה בתחמו ועל אחריותו להחלטות הממשלה ראה ICL חוקת פורטוגל 192 וחוקת איטליה 95 (2). על חשיבות שיתוף פעולה בין הרשויות ראה ICL חוקת דרום אפריקה 41 (1) (h).

טו. "קיבוץ כל חכמי ישראל"¹

פוסק הרמב"ם: "נראין לי הדברים שאם הסכימו כל החכמים שבארץ ישראל למנות דיינים ולסמוך אותם הרי אלו סמוכים"².

מסתבר, שלדעה זו יש לחכמי ארץ ישראל כח של בית הדין הגדול גם לקבל החלטות.³ פוסק הרלב"ח: "כי כל תקנה שמתקנים כל חכמי הדור יצדק לומר עליה מצוה חדשה מטעם שהוא מצוות עשה מן התורה לשמוע לבית דין הגדול שבירושלם וגם מי שאינו מקיימה עובר על לא תעשה דלא תסור מן הדבר וכו' כאשר האריך הרמב"ם לבאר בו שופטים בתחלת הלכות ממרים. ונראה שגם בכלל המצוה לשמוע לכל חכמי הדור..."⁴ כותב ר' אלחנן וסרמן: "קיבוץ כל חכמי ישראל או רובם בכל מקום שהם, הם בית דין של כל ישראל מאליהם, וע"כ עליהם אמרה תורה 'אל השופט אשר יהיה בימים ההם' - אין לך אלא שופט שבימך"⁵.

הרב פישר כותב, שלכלל החכמים יש סמכות לקבל החלטות, למרות שהם אינם סמוכים ואינם יושבים בלשכת הגזית.⁶

כאשר חכמי ישראל אינם מתכנסים, יש תוקף מחייב להלכה שהתקבלה למעשה בכל קהילות ישראל.⁷

חכמי ישראל אינם כפופים לאיש והם עצמאיים להחליט לפי שיקול דעתם הבלעדי. מעמדם אינו תלוי במנוי שלטוני.

¹ ראה קובץ שיעורים ב קונטרס דברי סופרים ב ד. וראה סעיף לז.

² רמב"ם סנהדרין ד יא. בשאלה זו היתה מחלוקת גדולה בימי הביניים, וראה קרית ספר שם, ואכמ"ל. וראה פירוש המשניות לרמב"ם סנהדרין א ג.

³ ראה סעיף י.

⁴ שו"ת מהרלב"ח קמז. פשיטא, שאם יש אפשרות מעשית לחכמי ישראל להתכנס הם מצווים לעשות כן ולקבל החלטות במילי דשמיא, ואכמ"ל.

⁵ קובץ שיעורים ב קונטרס דברי סופרים ב ד. וראה קובץ הערות יבמות קפו. וראה פירוש המשניות לרמב"ם שבת א ג על גזירת י"ח דבר: "ובאחד הביקורים נזדמן שם קיבוץ גדול מתלמידי שמאי והלל, ולא נשאר באותו הדור מי שראוי להוראה שלא נמצא שם". וראה ישר הורי עמ' ג בהגה, המסתפק האם עוברים בלא תסור על הוראתם, האם במקרה שהם טעו עליהם להביא פר העלם דבר של ציבור והאם יחיד שעשה על פי הוראתם פטור מקרבן, ואכמ"ל. לפי שיטת הקובץ שיעורים עולה שכינוס כל חכמי הדור הוא כסנהדרין לכל דבר, וממילא רשאים המשתתפים בכינוס לפרש את התורה גם שלא כבית הדין הגדול שבימי חז"ל, ודלא כהמשנה והגמרא. החזו"א העיר על שיטה זו: "והדברים אסור לשומעין", ראה קובץ ענינים עמ' קצד.

⁶ ראה דרשות בית ישי א סוף דרשה טו. וראה אברבנאל דברים יז ח: "... בחכמי הדור נתחייבו ממ"ש (פי משפטים) אחרי רבים להטות. ולסנהדרין נתחייבנו מלא תסור מכל הדבר אשר יגידו לך וגו'... שכמו שנתן לסנהדרין להיותם מורי התורה כן ראוי שינתן לחכמי הדורות".

⁷ ראה שו"ע חו"מ כה ב: "טעה בשיקול הדעת, כגון דבר שהיא מחלוקת תנאים או אמוראים ולא נפסקה ההלכה כאחד מהם בפירוש, ועשה כאחד מהם ולא ידע שכבר פשט המעשה בכל העולם כדברי האחד... הואיל והוא מומחה, חוזר הדין". וראה שם סעיף א בהגה: "אין להקל בדבר שהחמירו בו החבורים שנתפשטו ברוב ישראל...".

לפני כמאה שנה כתב הרב אהרן מנדיל הכהן, רב עדת האשכנזים בקהיר, לרבנים בכל תפוצות ישראל: "ועליכם ראשי ישראל להתאחד כלכם יחד, באסיפות שונות, פעם אחת לשנה (קונגרס) במקום ועיר אשר יעלה רצון כבודכם להתאסף בו, כי יבואו ראשי העם רבני הקהלות יחד... וכל איש ישראל אשר לו דין או שאלה הנוגע להאומה והיהדות יציע לפני הדרכת כבודכם, ומכם יצא דבר הלכה וכן יעשו".⁸ בהצעה זו תמכו רבים מגדולי הפוסקים אליהם פנה.⁹

הרב חיים עוזר גרודז'ינסקי התנגד להקמת אגודת רבנים עולמית: "... אין לנו אוטאריטטים מי שיעמדו בראש המוסד העולמי, והעיקר... שכל הפעולות באגודת הרבנים נעשות על ידי איזה מזכיר ופקיד ואינם מתחשבים כלל עם ראשי המועצה...".¹⁰ הסטייפלר כותב על הצעה דומה שעלתה בימיו: "... ובאמת שגדולי הדור שלפנינו התנגדו בכל תוקף על כינוס מעין זה... חלילה וחלילה ליתן להם כח בית דין של הכלל ישראל, ואכמ"ל בטעמא דמלתא מאחר שבגד"ד הסכנה נראית לעינינו".¹¹ כותב הרב ליכטנשטיין: "טיפוסית היא התנגדותו של ר' חיים בראשית המאה להצטרף - וממילא להיות כפוף - ל'מועצת גדולי התורה' המתהווה והולכת. בריסק דאז חוברה זה עתה לרשת החשמל, ור' חיים העיר שאמנם תופעה זו מייצגת קרוב לודאי, קדמה של ממש. ועדיין, הוא הוסיף לא ניתן להתעלם מגורם מפריע הכרוך בכך: לשעבר, כשמנורת נפט כתבה במקום אחד, אף מקום אחר לא היה מושפע מכך לרעה. ברם, מכאן ואילך, תקלה בתחנת הכוח עשויה להאפיל את העיר בריסק כולה".¹²

גם כיום יש לקבוץ כל חכמי ישראל סמכות לקבל החלטות המחייבות את כלל ישראל.¹³

⁸ יד רא"ם עמ' ג. על הצעתו לחדש את הסמיכה ראה סעיף י הערה 86.

⁹ כותב הרב צירלסון, שהיה כשלושים וחמש שנים לאחר מכן נשיא הכנסיה הגדולה במרינבד, שם עמ' י: "הרעיון... בדבר קבוץ רבנים מכל נפוצותינו למרכז רוחני אחד, הוא רעיון נעלה ונשגב כזה, אשר תקצר דעת קרוץ מחומר להבין תוצאותיו מראש". וראה יד ראם עמ' עד - עז, רשימה של מאות רבנים שתמכו במדה זו או אחרת בהצעה, וביניהם הרב דוד צבי הופמן, הכתב סופר, הרב איצלי מפוניבז', הרב חיים ברלין, הרב ריינס, המהרש"ם (ראה עמ' כב), הרידב"ז (ראה עמ' עב), הרוגצ'ובר ועוד. מבין הרבנים שתמכו בכינוס הרבנים המוצע היו שהתנגדו לחדש את הסמיכה, ראה סעיף י הערות 87 88.

¹⁰ אגרות ר' חיים עוזר תקכח. וראה מכתב הרב ש"ך מיום יד טבת תשמ"ח, שנדפס בעתון יתד הנאמן גליון 728. וראה הפרדס שנה יא חוברת ז', דו"ח על הכנסיה הגדולה שהתקיימה במרינבד בסוף תרצ"ז. דו"ח זה מתעד כיצד הרב רוזנהיים, שעמד בראש הועדה הפוליטית של הכנסיה ניסה לשנות את החלטת הרבנים ולאחר מכן התנצל. וראה אורחות רבינו הקהילות יעקב ד סעיף פג, שעסקנים זייפו מכתב שחתמו עליו הרב ש"ך והסטייפלר. על תוקף דעת תורה המנוסחת על ידי עסקנים, ראה הרב שלמה דיכובסקי, "דעת תורה בהלכה", תחומין ל עמ' 185 הערה 7.

¹¹ קריינא דאגרתא א רלא. וראה שם: "... ואין ספק שיבואו שמה הרבה רבנים... וסתם רבנים קלי דעת וכו'... וגם כמה רבנים שאינם יודעים כלל צורתא דשמעתתא... המה כבר מומחים יותר לנצח על מלאכת הכינוס... ויפעילו לחצים מאחורי הקלעים... ובצירוף איומים (שבלא זה יהא גרוע יותר וכו')...". וראה אורחות רבנו הקהילות יעקב ה עמוד קפא שהסטייפלר התנגד לעריכת כנס עולמי של גבאי בתי כנסת.

¹² הרב אהרן ליכטנשטיין, "מבט הלכתי עכשווי", הרבנות הראשית לישראל שבעים שנה ליסודה, עמ' 76. יש לציין כי בפועל, פעלה מועצת גדולי תורה במשך שנים רבות הן בחו"ל והן בארץ ישראל.

¹³ על תוקף כינוס כל חכמי העיר ראה שו"ת המב"י ט א כא: "דנראה דכל חכמי העיר הזאת הוו כב"ד א' כי היכי דלהוי ב"ד חשוב". וראה סעיף קל.

טז. "גדול הדור"¹

פוסקים אחדים סוברים, שלתלמיד חכם הבכיר בדורו הסמכויות הבאות

פסיקה ספר החינוך כותב: "... ובכל המצוה גם כן לשמוע ולעשות בכל זמן וזמן כמצות השופט, כלומר החכם הגדול אשר יהיה בינינו בזמננו, וכמו שדרשו זכרונם לברכה: 'ואל השופט אשר יהיה בימים ההם', 'יפתח בדורו כשמואל בדורו' לומר שמצוה עלינו לשמוע בקול יפתח בדורו כמו לשמואל בדורו".²

גזירות ותקנות פוסק המהר"ם מרוטנבורג: "גדולי הדור הפקדם היה הפקר בכל מקום".³ הרב אליהו מזרחי פוסק: "גדולי הדור יכולים לגזור לאנשי דורם בין במילי דאית בהו אפרושי איסורא ובין במילי דאית בהו מיגדר מילתא ובין במילי דאית בהו תיקון אנשי דורם...".⁴ פוסק הב"ח: "... גדול שאין בדורו כמוהו שזה הוא כמו בית דין הגדול אותו ודאי יש לו כח לתקן למיגדר מילתא אף כנגד שאר גדולים שאינם גדולים כמותו ולא בעינן דעתם והסכמתם וצריכים לקיים גזירתו ותקנתו במיגדר מילתא אם הוא בעינן שרוב הציבור יכולין לעמוד בה".⁵

קביעת הלוח הרמב"ן כותב: "... אבל כיון שגלו ונטל כח המשפט מהם שהמקום גורם ואין להם כח אפילו כסנהדרי קטנה לדון דיני נפשות מאותה שעה תהיה הרשות ביד הגדול שבישראל לקדש ולעבר אפילו בח"ל".⁶

שיפוט פוסק הרמב"ם: "... אם אמר המלוה נלך לבית דין הגדול כופין את הלוח ועולה עמו... וכן אם טען זה שהזיקו או גזלו ורצה הטוען לעלות כופין בית דין שבעיר את הנטען לעלות עמו...".⁷ ופוסק הסמ"ג: "... עתה נקרא בית דין הגדול התלמיד חכם הגדול יותר בחכמה ובמנין".⁸

¹ ראה בבלי מועד קטן כב ב: "אמר אביי גדול הדור רבי", אולם חז"ל מכנים לעיתים בשם גדול הדור גם מי שהוא חכם גדול שאינו בהכרח החכם הבכיר בדורו, לדוגמא, ראה בבלי סנהדרין מג ב: "אמר לו יהושע... אתה ואלעזר הכהן שני גדולי הדור אתם...". שימוש נוסף בכנוי זה ראה רש"י בבלי פסחים מט ב ד"ה גדולי הדור: "אנשי מעשה וצדיקים". וראה שו"ע אבהע"ז ב ו.

² ספר החינוך תצה. וראה ספר חינוך תה, שבבית דינו של הרי"ף תקעו בשופר בראש השנה שחל להיות בשבת כדין בי"ד שו"ת הריב"ש רעא אינו סובר כבעל החינוך. וראה הערה 17. וראה סעיף יא הערה 20. וראה ערוך השלחן חו"מ ב ב, שיש להשמע לתקנות שהן למיגדר מילתא אך אינו פוסק שהחיוב הוא מכח לא תסור. וראה שו"ת דעת כהן פד: "ואפילו לשיטת הרמב"ם, דכל עניני דרבנן בכלל לא תסור מן התורה הם, נראים דבריו בהלכות ממרים שזהו רק בגזירות או מנהגים שנגזרו והונהגו ע"פ בי"ד הגדול של שבעים ואחד, אבל שאר גזירות ומנהגים, אפילו כשנעשו ע"פ חכמים קדמונים, גם הוא ז"ל מודה שלא תסור דידהו הוא רק אסמכתא בעלמא". וראה מאמרי הראיה ב עמ" 456.

³ מרדכי בבא בתרא פרק ראשון תפ. וראה שו"ת מהר"י ברונא קכג.

⁴ שו"ת ר' אליהו מזרחי נז.

⁵ ב"ח טור חו"מ ב"ח סימן ב. דבריו צ"ע. הלא אפילו נשיא בית הדין הגדול חייב להתחשב בדעות שאר הדיינים. וראה ספר החינוך עח, שבבית הדין הגדול הולכים אחר הרוב, אפילו אם הדיינים שבמיעוט גדולים יותר בחכמה.

⁶ השגות הרמב"ן לספר המצוות לרמב"ם מצות עשה קנג. וראה סעיף יא הערה 6.

⁷ רמב"ם סנהדרין ו ו. וראה שו"ע חו"מ יד ד בהגה, שבית דין הגדול אינו חייב לנמק את פסקיו.

⁸ ספר מצוות גדול עשין סימן צז. וראה שו"ע יו"ד יד ד בהגה.

ענישה פוסק השלחן ערוך: "כל בית דין אפילו אינם סמוכים בארץ ישראל... היו דנים בין מיתה בין ממון בין כל דיני עונש... ודוקא גדול הדור...".⁹

התרת נדוי פוסק ערוך השלחן: "ואם נידוהו ואינו יודע מי נידוהו אין אחרים יכולים להתירו אלא הנשיא, ויראה לי דהאידינא גדול הדור יכול להתירו דאין לנו נשיא".¹⁰

הרמב"ם סובר שאחרי חתימת הגמרא אין מי שיכול לקבל תקנות או גזירות על כל ישראל: "וכל בית דין שעמד אחר הגמרא בכל מדינה ומדינה וגזר או התקין או הנהיג לבני מדינתו או לבני מדינות רבות לא פשטו מעשיו בכל ישראל".¹¹ כיוצא בזה פוסק הרדב"ז: "... גם אני מסופק אם יש בדור הזה מי שיוכל להפקיר ממון שכל אחד מהגדולים יש לו לחוש שמא יש גדול ממנו בדורו".¹²

הרמב"ם מודה, שגם לאחר חתימת התלמוד בעל דין זכאי לדרוש להתדיין בפני מי שיותר גדול בחכמה, ופוסק: "... יש מקומות שיש בהן חכמים גדולים מומחין לרבים ומקומות שיש בהן תלמידים שאינן כמותן, אם אמר המלוה נלך למקום פלוני שבארץ פלונית לפלוני ופלוני הגדול ונדון לפניו בדין זה, שכופין את הלוח והולך עמו וכן היו מעשים בכל יום בספרד".¹³

המהרש"ל פוסק על זכות בעל דין להתדיין בפני גדולי החכמים: "אלא שקשה בזמנינו למצוא האידינא בית דין הגדול שהוא יחיד ומומחה בדורו כי בעו"ה הגיאות והקנאה שלא לשם שמים נתרבה וכל אחד בונה במה לעצמו, ואין אחד מכיר את מקומו לומר אפילו על רבו מובהק שהוא בית דין הגדול".¹⁴ הרמ"א פוסק: "... כי אין לנו עכשיו בית דין הגדול או בית הועד".¹⁵ פוסק ערוך השלחן: "דוודאי יש בית דין החשוב שבכל דור אמנם כיון שאין הסכם במדינה שבית דין זה הוא החשוב לכן אין לנו עסק בזמן הזה בדין הקודם".¹⁶

הנודע ביהודה פוסק: "אפילו אם אירע לפני רב מומחה וגדול הדור מאד, אם אין הדיינים שישבו עמו גדולי ישראל מפורסמים בדור אינו נקרא לענין זה בית דין הגדול".¹⁷

לעיתים הפוסקים משתמשים במונח גדול הדור במובן שהוא הגדול בארצו או בעירו, ומורים שיש משקל מיוחד לדעתו. לדוגמא, פוסק הרא"ש: "ואף אם יאמר: לא עברתי על התראת בית דין, כי אחרים התיירו לי, לאו כל כמיניה. חדא, שהדבר ידוע שאין באישביליא ובכל פרובינציא

⁹ שו"ע חו"מ ב א. וראה רא"ש ב"ק ט ה: "ודוקא גדול הדור כגון רב נחמן דחתנא דבי נשיאה הוה וממונה לדון על פי הנשיא". וראה ב"ח על אתר. וראה תחוקה לישראל על פי התורה א עמ' 73; בירור הלכה, סנהדרין מו א ציון ג אות ג.

¹⁰ ערוך השלחן יו"ד שלד כג.

¹¹ ראה הקדמת הרמב"ם למשנה תורה. וראה כנסת הגדולה, סוף יו"ד הלכות ממרים א.

¹² שו"ת רדב"ז ו ב אלפים רמח.

¹³ רמב"ם סנהדרין ו ט. וראה שו"ת בנימין זאב תיח.

¹⁴ ישי"ש ב"ק פרק עשירי י.

¹⁵ שו"ע חו"מ יד א.

¹⁶ ערוך השלחן חו"מ יד ב.

¹⁷ שו"ת נובי"ת חו"מ א.

אדם שיוכל לחלוק על הוראתך...".¹⁸ כיו"ב פוסק הבי"ח: "נראה ברור לפע"ד דלמיגדר מילתא אין חילוק דכל גדול בעירו או בגבולו הוי בית דין יפה ויש לו כח לתקן אפילו לא קבלוהו ולא גרע מטובי העיר שהמחוס רבים עליהם ואינן גדולים בעירך".¹⁹

תרומת הדשן אינו סובר כמותם: "דדוקא בגדול שאין בדורו כמותו אלים כחו, ולא קאמר גדול שאין בעירו או בגבולו כמותו, אלא בעינן שאין בכל הדור כמותו... בגדול בעירו או בגבולו לא אשכחן מאן דפליג וסבר דאלים כחו להתנות ולתקן שלא מדעת כלל".²⁰

סמכויות גדול הדור מותנות בנכונות בני דורו וחכמי דורו לקבל את מרותו. מבאר ר' אליהו מזרחי: "שבית דין הגדול שבכל דור ודור כל אנשי דורו הם סומכים דעתן על ידי בגזרות ובתקנות ובמנהגות ומפני זה נתן להם כח הגזרות והתקנות והמנהגות יותר מכל שאר בתי דינין שבאותו הדור להיותם סומכים כל אנשי הדור על ידו ואף על פי שלא בחרוהו ולא התנו עמו בפירוש אגן סהדי דכלהו סומכים על ידו שכל מה שיעשה שיהיה עשוי".²¹

הוא הדין לגדולים בארצם ובעירם. כותב ר' אליהו מזרחי: "הגדולים בעירם אף על פי שאין כמותם בכל אותה המלכות או בכל אותה האקלים אינם יכולים לגזור לכל אנשי עירם ולא לתקן להם שום תיקון בעולם אלא לאותם שהסכימו בהם בלבד אבל למי שלא הסכימו בגזרתם או בתקנתם או במנהגם אינם יכולים להכריחו בשום הכרח שבעולם בין על ידי תקנה ובין על ידי חרם או נדוי...".²²

סמכויות גדול הדור אינן מותנות במנוי שלטוני. כותב החמדת ישראל: "כי כתר תורה שייך למי שגדול יותר בדור והוא שלו מדינא ולא צריך מינוי כלל".²³ כותב החזו"א: "השגחתו יתברך הוא בכל דור ודור על היחידים ששתלן בכל דור להורות חוקיו ומשפטיו לישראל, וכשהן מעמיקין בהלכה הן בשעה זו כמלאכים ורוח ממרום שורה עליהן, ועל פיהן נקבעו הלכות באישות החמורה ובשבת ובשאר הלכות החמורות".²⁴

פוסק האגרות משה: "לענין הוראות ותקנות, גם בית דין הגדול דבזה"ז יש לו כל כח בית דין הגדול שבלשכת הגזית לבד דיני קרבן וחיוב מיתה דזקן ממרא".²⁵

¹⁸ שו"ת הרא"ש לב ג.

¹⁹ בי"ח על טור חו"מ ב ד"ה ומכל מקום נראה ברור.

²⁰ תרומת הדשן פסקים וכתבים סימן רנג.

²¹ שו"ת רבי אליהו מזרחי נז. וראה שו"ע חו"מ ב א: "ודוקא גדול הדור או טובי העיר שהמחוס ב"ד עליהם".

²² שו"ת ר' אליהו מזרחי נז. וראה הערה 9.

²³ חמדת ישראל לאוין שסב, דף עח א. החמדת ישראל מבאר כיצד התמנו שמעיה ואבטליון לתפקידיהם, למרות שהיו גרי צדק, וראה סעיף קח. וראה הרב מרדכי גיפטר, "בענין מעמד הרבנות בישראל" ישורון י עמ' תמח: "החזון איש זצ"ל מעולם לא נתמנה לרב ומנהיג אבל סמכותו כרשב"ג הוכרה בכל ישראל. החפץ חיים זצוק"ל מעולם לא נתמנה לרב ומנהיג והיה לפוסק הדורות, לא רק לצדיק הדור, וכן הגר"א זצוק"ל לא היה בו מינוי של רב ומנהיג הקהל...". וראה פניני דעת ב דברים יז יד – טו.

²⁴ קובץ אגרות א לג.

²⁵ שו"ת אגרות משה חו"מ ב א. וראה סעיף לו.

יז. רבנות ראשית

בתקופות שונות ובגלויות רבות כיהן רב שהיה ממונה על כל יהודי המדינה וכונה רב מדינה.¹ בתקנות מעהרין מצאנו פירוט רב של תפקידיו וסמכויותיו של רב המדינה.² סביר להניח, שתפקידי רב המדינה וסמכויותיו כפי שהם מופיעים בפנקס קהילת מעהרין היו מקובלים בשינויים מסוימים גם במדינות אחרות.

תפקידים הנוגעים להנהגה היהודית של המדינה

- ישיבה בדין בראש הרכב מיוחד³
- פסיקה בשאלות שמפנים אליו השמאים⁴
- השתתפות באסיפות⁵
- אישור ההוצאות⁶
- אישור ההחלטות בעניני מסוי⁷
- אישור תקנות⁸
- פירוש תקנות⁹
- אישור מנוי שתדלן¹⁰

¹ על רב מדינה בצרפת ראה שו"ת הריב"ש רסח – רעב. על רב מדינה במזרח אירופה ראה שו"ת שבות יעקב א פ; שם ב קטו; שם ב קפה; שו"ת פנים מאירות ב סה; שם ב קיד; שו"ת נודע ביהודה מה"ת יו"ד קפט; שו"ת חתם סופר או"ח פו ושם אבהע"ז א לט. רשימה מפורטת של רבנים בעשרים ושבע מדינות באשכנז במשך כמאתים וחמישים שנה ראה ארגון יבני המדינה באשכנז במאות הי"ז והי"ח כרך ג בנספחים. על רב מלוכה באשכנז ראה שם, כרך א עמ' טז: "בירור השאלות השונות הקשורות בנושא זה עשוי לשנות את התמונה המקובלת ולהראות, שלמעשה נתמנו למשרה זו אף רבנים מוכרים ושמעמדם הציבורי היה לעתים חזק למדי". על רב מדינה באלג'יר ראה תשב"ץ ד (חוט המשולש) הטור הראשון נה. על חכם באשי ראה החברה היהודית בערי האימפריה העות'מאנית במאה הי"ז עמ' 201, שמשנת תקצ"ה (1835) היה רב ראשי אחד לכל יהודי תורכיה. על רב מדינה באנגליה ראה שו"ת מהרש"ם ב קסח.

² על הצורך ברב מדינה ראה סעיף יד הערה 23.

³ ראה תקנות מדינת מעהרין ועד גאיי ת"י לפ"ק נג. כשרב המדינה ישב בדין היתה סמכות לבית הדין להחמיר בענישה ראה תקנות מדינת מעהרין ועד גאיי ת"י לפ"ק רצג.

⁴ ראה תקנות מדינת מעהרין, ועד גאיי ת"י לפ"ק מח.

⁵ ראה תקנות מדינת מעהרין, ועד גאיי ת"י לפ"ק קמו: "האלופים ר"מ והאלופים מבוררים אינם רשאים להתוועד יחד בוועד שלם בלי רב המדינה יצו". וראה שם רצט.

⁶ ראה תקנות מדינת מעהרין, ועד קוניץ ת"י לפ"ק שכא (א) וכן ועד קוניץ תכ"ה לפ"ק שסד (ו).

⁷ ראה תקנות מדינת מעהרין, ועד קוניץ ת"י לפ"ק שכא (א).

⁸ ראה תקנות מדינת מעהרין, ועד גאיי ת"י לפ"ק שיא.

⁹ ראה תקנות מדינת מעהרין, ועד גאיי ת"י לפ"ק רצב.

¹⁰ ראה תקנות מדינת מעהרין, ועד גידונג תע"ו לפ"ק תקנח (ח).

תפקידים הקשורים לאחריות לכלל הקהילות

- בחירת המסכת הנלמדת בכל הישיבות¹¹
- פסיקה בשאלות שמפנים אליו הפרנסים¹²
- מעמד של מבקר המדינה ונציב תלונות הציבור¹³
- אחריות על כך שבכל קהילה תהא ישיבה¹⁴
- אישור תקנות שהתקבלו ברוב זעים¹⁵
- אישור הוראות שעה¹⁶
- פיקוח על כשרות היין¹⁷
- אישור מנוי מגיד¹⁸
- אישור הענקת תואר מורנו¹⁹

תפקידים הנוגעים לקהילות הקטנות בלבד

- אישור מנוי רב כשמתעוררת שאלה בדבר כשרות המנוי²⁰
- אישור הענקת תואר חבר, ²¹ ומתן תעודת כושר למורה הוראה²²

¹¹ ראה תקנות מדינת מעהרין ועד גאיי ת"י לפ"ק י ; תקנות ועד קרעמזיר תמ"א לפ"ק שצ (ג).

¹² ראה תקנות מדינת מעהרין, ועד גאיי ת"י לפ"ק פג.

¹³ ראה תקנות מדינת מעהרין ועד גאיי ת"י לפ"ק קט וכן שם סעיפים פד קיז.

¹⁴ ראה תקנות מדינת מעהרין ועד קוניץ תמ"ו לפ"ק תה (א).

¹⁵ ראה תקנות מדינת מעהרין ועד דרעזניץ תי"ט לפ"ק שלה (י).

¹⁶ ראה תקנות מדינת מעהרין ועד קוניץ תכ"ה לפ"ק שנו (ג).

¹⁷ ראה תקנות מדינת מעהרין ועד גאיי ת"י לפ"ק רעד.

¹⁸ ראה תקנות מדינת מעהרין ועד ברודא תס"א לפ"ק תצא (ג).

¹⁹ ראה תקנות מדינת מעהרין ועד גאיי ת"י לפ"ק קמב. וראה שם תקנה קמג: "ואופן סמיכות למורינו יהיה כך. מי שידוע ומפורסם שתורתו אומנתו... שלמד ספרי הטורים... ומילא כריסו מתלמוד ופוסקים... אבל מי שאין התורה אומנתו... רק שהוא למדן ובעל תורה שלמד כבר, והוא איש נכבד ובעל מדות טובות... וקובע עיתים לתורה, רשאים גם כן... להסמיכו ולהכתירו בכתר מורינו, רק שיהא חמש עשרה שנים אחר הנישואין". וראה פנקס מדינת ליטא ועד תנ"ה תתפא: "מורינו לא יתנו לשום אדם עד כלות ח' שנים אחר החתונה ושיגיד שיעור גמרא בחבורת לומדים". וראה שו"ע יו"ד רמב יד בהגה: "מי שאינו מוסמך למורינו ונותן גיטין וחליצות אין במעשיו כלום". בקצת קהילות החליטו שחלק מן הפרנסים יהיו בעלי תואר מורינו ראה סעיף קה.

²⁰ ראה תקנות מדינת מעהרין ועד גאיי ת"י לפ"ק ז וכן ועד לונדון בורג תנ"ז לפ"ק תפ (ג). החלטות הנוגעות לקהילות קטנות מפרטות כיצד קובעים מי היא קהילה קטנה.

²¹ ראה תקנות מדינת מעהרין ועד גאיי ת"י לפ"ק קלו קלח. וראה שם תקנה קלד: "... אין רשאים ליתן סמיכות לחבר כלל וכלל, אפילו שהוא נכבד ובעל מדות טובות, אם לא ידוע ומפורסם לכל בלי פקפוק שהיה בחור ושהיה בבית הספר". וראה שם תקנה קלה: "אפילו מי שהוא למדן ובחור חשוב ומופלג אין רשאים ליתן לו סמיכות לחבר עד אחר שתי שנים יום חתונתו". וראה פנקס מדינת ליטא ועד תנ"ה תתפא: "חבר לא יתנו לשום אדם עד שילמוד בישיבה ב' שנים אחר נשואין שלו". בקהילות רבות לא התמנה לפרנסות מי שלא היה לו תאר חבר, ראה סעיף קה.

²² ראה תקנות מדינת מעהרין ועד ברודא תל"ז לפ"ק שפ (ו).

רב מדינה עצמאי לפסוק לפי שיקול דעתו,²³ אולם פרנסי המדינה רשאים לקבל תקנות שיש בהן כדי להגביל סמכויות ותפקידים שאינם קשורים ישירות לפסיקה.

במעהרין התקבלו גם תקנות המגבילות את סמכויות רב המדינה. מביניהן בולטות ההחלטות הבאות

- "שום רב ואפילו הרב מדינה לא ישב יחידי בדין..."²⁴
- "ואפילו הרב מדינה אינו רשאי לסמוך למורנו לשום אדם כי אם בצירוף שני רבנים כנ"ל עמו".²⁵
- "אין שום רב מהרבנים, אפילו הרב מדינה יכול להסיר המצנפת והעטרה עטרת כתר התורה סמיכות חבר או מורנו משום אדם אם לא בהצטרף האלופים ראשי מדינה יצ"ו בוועד שלם".²⁶
- "באם שיובא לפעמים איזה ענין לפני הרב מדינה יצ"ו, ויהיה נראה בעיניו שאותו ענין נעשה שלא כהוגן... הרשות ביד הרב מדינה לכתוב לשם כפי ראות עיניו... חוץ ממה שמפורש בתקנה שאפילו הרב מדינה נר"י אינו רשאי לכתוב..."²⁷

בדורות האחרונים נחלקו הפוסקים בשאלה האם ראוי למנות רב מדינה, שיעמוד בראש מועצת רבנות ראשית.

פוסקים אחדים התנגדו להקמת רבנות ראשית לכלל המדינה. כותב הרב חיים עוזר גרודז'נסקי: "... וידוע מה שהרעיש הגה"צ חפץ חיים זצ"ל בהאספה במוסקבה שרצו אז לעשות אגודת הרבנים כללי לכל ארץ רוסיה..."²⁸ כותב הרב יוסף דב סולובייצ'יק: "ר' חיים היה מצטט את דברי הרמב"ם בנוגע למלך: 'אלא יהיה עוסק בתורה ובצרכי ישראל ביום ובלילה... השכל של המלך וגם הלב נתונים לעם. אינסטיטוטיוזיציה של הרבנות מעתיקה את נקודת הכובד מן האישיות אל השלטון הרשמי, מן הרגש התוסס אל הקפוא והמאובן...'".²⁹ הרב קניבסקי כותב: "הרבנות הלזו יסדו כדי לתת הכשר על אליל הציונות..."³⁰ הרב שטרנבוך כותב: "... אבל בזמן הזה הנה בארץ ישראל בהרבה מקומות מגבילים את סמכויות הרב, וכן בגולה יש "קומיטי" שמפחד מהם, א"כ אין לו מלוכה ברבנות, כה"ג הרי הוא רק כעין פקיד שעובד..."³¹

²³ ראה סעיף מח.

²⁴ תקנות מדינת מעהרין ועד גאיי ת"י לפ"ק קנז.

²⁵ תקנות מדינת מעהרין ועד גאיי ת"י לפ"ק קמב.

²⁶ תקנות מדינת מעהרין ועד גאיי ת"י לפ"ק קמת.

²⁷ תקנות מדינת מעהרין ועד גאיי ת"י לפ"ק פד.

²⁸ ראה אגרות ר' חיים עוזר תתב.

²⁹ דברי הגות והערכה עמ' 64. וראה סעיף טו הערה 12.

³⁰ קריינא דאגרתא א רמט.

³¹ תשובות והנהגות ב תשיט. וראה שו"ת תשובות והנהגות א תשסז שיש לחשוש שרבנים יחניפו לשלטון. על הגבלות שהטילו פרנסים על רבנים מפורסמים בדורות הקודמים ראה סעיף כא.

הראייה קוק אינו סובר כמותם וכותב: "... צריך להיות מוסכם על כולנו שצריך להיות רכז קבוע בכח הרבנות ובכח המשפט שלנו בארץ ישראל".³²

הרב אליהו הענקין אמנם דבר על רב מדינה בארצות הברית, אבל פשיטא שהנמוקים שלו תקיפים בכל מדינה וגם בארץ ישראל: "המרכזים הגדולים של הרבנים כמו אגודת הרבנים, כנסת הרבנים וכו' לא ירדפו זה את זה. כל אחד יעבוד בקהילות שלו, וישתדל להקים קרן התורה; ויהיה בית דין משותף מכל האגודות לברר הסכסוכים שבין האגודות, ובכלל זה לברר דבר הקשה ביותר".³³

גם הרב ישראל סובר, שראוי להקים רבנות ראשית ופרט את התפקידים שעליה למלא: "... לנקוט עמדת תורה ברורה לכל המתרחש, בכדי להדריך את העם ולכוונו באורחא דמהימנותא. היא תטפח רגש של אחדות ואחריות הדדית, אהבת ישראל ומסירות לעם ולמדינה... תדאג לשיתוף פעולה כן של הציבור הרבני... לעמול ליישור ההדורים הצצים לעתים בין רב לרעהו ובין הרבנים לעסקנים הדתיים במקומותיהם... לקרב אברכים צעירים בעלי ידיעות תורניות רחבות ובעלי שאר רוח למילוי תפקידים רבניים... להקדיש הרבה תשומת לב למלחמה בכל מראות נגעים - נגד שחיתות, אהבת בצע, נהירה אחרי חיי מותרות, רדיפת כבוד והפקרות בחיי המשפחה וכו'... להרחיב את החינוך התורני המקורי ולהחדיר בקרב הצבור את ההכרה בצורך של מתן חינוך תורני לילדים... חקיקה להרחבת הסמכויות של בתי הדין... הפעלת תלמידי חכמים מובהקים לליבון השאלות הצפות מפעם לפעם בחיים המדיניים, החברותיים והפרטיים, החקלאיים והתעשייתיים".³⁴

הפוסקים חלוקים בדעותיהם האם לרבנות הראשית יש סמכות לקבל תקנות.³⁵

מצאנו שלש שיטות.

א. כותב הראייה קוק: "בצורה של דין אי אפשר לנו לשנות שום דבר מהמשפטים הקבועים לסדריהם. אבל בתור תקנות יש חופש לחדש ולתקן מה שמוצאים בתי הדין בהסכמת

³² מאמרי הראייה ב, נאום בוועידה לסידור הרבנות הראשית עמ' 457. בהצעת החוקה של ד"ר כהן, תחוקה לישראל על פי התורה ג, עמ' 5 – 16, אין זכר לרבנות הראשית. על כך תמהו הרב הרצוג והרב עוזיאל, ראה דבריהם שם עמ' 20 ועמ' 34.

³³ כתבי הגרי"א הענקין ח"א (פירושי איברא) דף ט א. ראוי לציין כי הרב הענקין לא כותב שלבית דין זה תהא סמכות לקבל תקנות.

³⁴ הרבנות והמדינה עמ' 60 – 61.

³⁵ ראה כלי חמדה פרשת בא א ד"ה והנה: "זוהו הוא ענין תורה שבע"פ שניתנה לחכמי הדור שבכל דור ודור לחדש בה ולתקן תקנות לצורך השעה...". הכלי חמדה אינו מבאר מי הם החכמים המוסמכים לתקן. וראה אשל אברהם להגאון מבוטשאטש על שו"ע או"ח סימן כה: "ועד כה הייתי סבור שמפורש בדברי חז"ל שהח' עשה הם בכל יום, וכתבתי על זה במקום אחר שהמונעים מלהניח תפילין בחוה"מ במדינות אלו צ"ל שנעלם מהם דברי חז"ל הני"ל כי לא היו נוגעים להקל בספק דאורייתא... ויש אולי פתחון פה קצת... כי מכל מקום היי הנחתם על דעת חז"ל והרי כפי ההלכה יש מקום שחז"ל יסכימו להקל כי ההלכות נמסרו לכפי שנקבע בין חכמי עם בני ישראל בכל דור וצלע"ע בכל זה היטב. אך מצד תקנה שייך גם כן במדינה שלימה. גם כעת שאין סנהדרין, מכל מקום, בהסכמת כל בני מדינה שלימה נראה שמועיל וצלע"ע". ויש לעיין מה היה ספיקו.

הרבים לתיקון העולם ובכוונה לשם שמים... בחיינו הלאומיים החדשים בארץ ישראל יהיה לנו בודאי לפעמים צורך גדול לתקן תקנות גדולות, שכל זמן שתהיינה מוסכמות מרוב חכמי ישראל המומחים לרבים ומקובלים אחר כך על הקהל, יהיה להם כוח של דין תורה".³⁶

כותב הרב ראובן כ"ץ: "יכולים אנו לקבוע שעל ידי ליקוט וצירוף של מקורות הספרות הרבנית ותקנות הקהילות בצירוף תקנות חדשות לפי התנאים והצרכים, נוכל להקים מערכת משפטית שלימה מושתתת על דיני התורה אשר תקיף את כל הווי החיים והיחסים שבין אדם לחבירו. ותהיינה אלו הלכות מצויינות בדעת ותבונה כשהן מלובנות על ידי כללי המוסר והצדק של היהדות".³⁷ כותב הרב הרצוג: "גם לשם כך הוקמה מלכות ישראל לעשות תקנות בענייני ממונות ובהטלת עונשים לתיקון העולם, וכשהם מתקנים על פי חכמי התורה הקבועים מאת הציבור בתור בית דין הגדול, ודאי שאין כחם פחות מכח ז' טובי העיר, כאילו הם הז' טובי העיר של המדינה... אנחנו המועצה המורחבת של הרבנות הראשית לישראל באותה הבחינה של בית דין גדול שבדור".³⁸

ב. המנחת יצחק סובר, שלחכמים בימינו יש סמכות לתקן תקנות, אך לא ראוי להם להשתמש בה. המנחת יצחק משיג על מי שהורה לומר הלל ביום ירושלים, ונימוקו עמו: "... דאם יש כח ברבנים להוסיף ימים טובים, הכי נמי יאמרו שיש בכחם לבטל יום טוב כגון יו"ט שני של גלויות, וכיו"ב ר"ל".³⁹ פוסק הרב שטרנבוך: "... כי אם מתקנים תקנות אנו מסכנים לעתיד שידרשו מאתנו כל מיני דרישות לתקנות".⁴⁰

ג. החזו"א סובר, שבזמן הזה אין לחכמים סמכות לקבל תקנות כלל ועיקר: "אבל ראוי היה לכל מאמין לשוב לאמונתו בשמעו דרישה לכפירה מוחלטת שיאמרו תירש הבת עם הבן..."

³⁶ התור, כ"ד באדר א', תרפ"א; ראה, ז. ורהפטיג, "תקנות הרבנות הראשית", תחומין טו, עמ' 82.
³⁷ הרב ראובן כ"ץ, "חוק ומשפט במדינת ישראל", התורה והמדינה ט י עמ' כט. זו גם דעת הרב וויינברג, ראה סעיף קפב הערה 38.

³⁸ תחוקה לישראל על פי התורה ב עמ' 64. וראה הרב שלמה דיכובסקי: "מזונות הבנים - תקנת חכמים מיוחדת בדיני צדקה", תחומין טז עמ' 99, שמועצת הרבנות הראשית בנשיאותו של הרב גורן החליטה להאריך את תוקפה של תקנת הרבנות הראשית משנת תש"ד למזונות ילדים עד גיל שמונה עשרה. במאמרו זה מצטט הרב דיכובסקי בעמ' 97 את דברי הרב עובדיה יוסף: "לדעתי תקנה כזאת צריכה להיות על ידי כל דיני רבני ישראל וגדולי התורה. וכך נהגו אבותינו הגאונים נשיאי הרה"ר לישראל... אחרת אין לתקנה כזאת שום תוקף לפי ההלכה". הרב דיכובסקי עומד במאמרו על חילוקי דעות שבין דיני בתני הדין כיצד להבין את תקנת הרבנות הראשית וחילוקי דעות אלו נובעים, בין השאר, מהשאלה למי יש סמכות לקבל תקנות בימינו. וראה סעיף קלט הערה 29.

³⁹ שו"ת מנחת יצחק י י.

⁴⁰ שו"ת תשובות והנהגות א של. וראה שו"ת משנה הלכות מה"ת ג קפג: "ובזמן הזה בכלל אין אנו יכולין לגזור גזירות על הציבור וכל שכן לבטל מדבריהם... וחוף מזה שבזה נותנים גם יד לפושעים שאומרים הרבנים יכולים לשנות ולגזור ולבטל חלקי התורה ונעשית התורה הפקר חיו". ראוי לציין, כי החזו"א הציג לגזור איסור שירות לאומי לבנות, ויש לעיין האם הוא התכוון לכלל ישראל או שמא רק לתלמידיו ולאילו המקבלים את דעתו. הערת הרב נבנצל: "מסופקני אם ראה בזה גזירה". על שירות לאומי לבנות ראה סעיף לח הערה 40; סעיף מה הערה 45; סעיף קסד הערה 44.

ירדנו פלאים והדיוטים אנחנו ואיך נעזי פנינו ונקשה ערפנו לומר חכמים אנחנו...".⁴¹ על ההצעה לקבוע יום תענית לזכר השואה כותב החזו"א: "... קביעת תענית לדורות הוא בכלל מצוה דרבנן, ומה שיש בידינו הוא מזמן שהיתה עדיין נבואה, ואיך נעזי פנינו דור שטוב לו השתיקה - להרהר כזאת לקבוע דברים לדורות".⁴²

*

כיום במדינות המפותחות אין לבעלי משרות דתיות כל מעמד חוקתי.⁴³
במדינות אחדות קובעת החוקה, שהמדינה אינה רשאית להתערב במנוי מנהיגים דתיים.⁴⁴

⁴¹ קובץ אגרות א צו. וראה חזו"א אבן העזר סג ז: "בענין תקנת שו"ם... משמע דנוהגת אף אם לא קנו מידו, וצ"ל דחייב מכח תקנה, דתקנת חכמי דור ודור מחייבת כתקנת חכמים בזמן התלמוד...". על ירידת הדורות בקרב חכמים ראה סעיף עו. וראה סעיף פ.

⁴² קובץ אגרות א צו. וראה סעיף פ. יתכן שגם החזו"א מודה שאם כל חכמי ישראל היו מתקנים זאת היה לכך תוקף והוא רק חשש לחששות מפני תקדימים. כנראה מאותה סיבה היתה התנגדות להצעה של האדר"ת לעשות זכר להקהל, ראה ספר הקהל בעריכת הרב יהודה זולדן, ירושלים תשס"א עמ' 676 – 678. בענין קביעת יום זכרון לשואה ראה שו"ת אגרות משה יו"ד ד נז. וראה שו"ת תשובות והנהגות א של: "יוכל קהלה וקהלה יחליטו לעצמם אם רצונם לומר או לא ועל כל פנים שיהיה בלי תקנה קבועה...". לעומתם ראה שו"ת שרידי אש א לא: "לדעתי ראוי לקבוע יום אבל וזכרון מיוחד לזכר רבני וקדושי ישראל שנהרגו ושנטבחו ושנשרפו על קידוש השם". לענין מן הראוי היה לחדש אחרי גזירות השואה את התקנה הקדומה להתענות בכ" סיון, ראה ט"ז שו"ע או"ח תקסו ס"ק ג; מג"א שו"ע או"ח תיח ס"ק א.

⁴³ ראה ICL חוקת שויצריה 58 (2), שהמדינה אינה מכירה בקיומה של מערכת משפט דתית. ראוי לציין, כי חוקת איטליה מכירה בהסכם לטרן (Treaty Lateran) בו נאמר בסעיף 8, שהמדינה מכירה בקדושת האפיפיור וכי הפוגע בכבודו הרי הוא כפוגע בכבוד המלך.

⁴⁴ ראה ICL חוקת בלגיה 21 (1). וראה ICL חוקת נורבגיה 21 שהמלך ממנה את ממלאי התפקידים הדתיים.